
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1917 թ. նոյեմբեր)

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի իշխանության ձևավորման գործընթացին զուգահեռ նոր բովանդակությամբ արծարծվեց ազգային ինքնակազմակերպման խնդիրը: Այն դիտվում էր որպես Փետրվարյան հեղափոխության և Ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականության շարունակություն՝ նոր քաղաքական պայմաններում: Ազգային գործոնի դերի բարձրացման, Անդրկովկասում ազգային համերաշխություն հաստատելու ճանապարհով սկզբից նեթ կուսակցությունների կողմից փորձ էր արվում ազգային տեսակետից «կազմակերպված» երկրամասը հակադրել խորհրդայնացված Ռուսաստանին: Ազգային տարանջատումը, բոլշևիզմից հեռանալը Կովկասում գնահատվում էր որպես Սահմանադիր ժողովին ձգտող Ռուսաստանի ժողովրդավարությանն աջակցող առաջնային գործոն: Ամուր, կայուն, ազգային համերաշխության հենքի վրա միավորվող Անդրկովկասը, տեղի ազգային ազդեցիկ կուսակցությունների կարծիքով, պետք է միմիայն ավելի ամրապնդեր ու հաստատեր դեպի մեծ նպատակն ընթացող բազմազգ Ռուսաստանի որդեգրած ուղին, ի դեմս Անդրկովկասի, զերծ պահեր նրան բոլշևիկյան վտանգից: Զանգվածային հնչեղության մակարդակով հանրությանը հրամցվում էր միասնական Ռուսաստանի կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն ներքին խոհանոցում, հատկապես վրացական շրջանակներում, հետևողականորեն հունցվում էր ազգային անկախ պետականության գաղափարը: Այլ խնդիր էր, թե Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերից յուրաքանչյուրը, սեփական ժողովուրդների շահերից ելնելով, ինչպիսի գիշումների, դիվանագիտության և ազգամիջյան հակամարտությունների կիրառման ճանապարհով էին փորձում իրականացնել քաղաքական իրավիճակի ընձեռած հնարավորությունը:

Մեր խնդիրն է, մնալով պատմական կոնկրետ ժամանակի մեջ, տվյալ դեպքում՝ 1917 թ. նոյեմբերի շրջանակներում, վերաստեղծել հասարակական-քաղաքական այն մթնոլորտը, որն իշխում էր երկրամասում ազգային հարցի և ազգային իշխանության հնարավոր զուգակցման հիմնահարցի բնագավառում:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պաշտոնական տեսակետը, ընդհանուր առմամբ, հանգում էր նրան, որ Սահմանադիր ժողովին պետք է ներկայանալ պատրաստի, համաձայնեցված նախագծով, որը կքննարկվեր համառուսաստանյան դաշնային հանրապետական միության շահերի տեսանկյունից: Այդ իմաստով բարձր էր գնահատվում երկրամասի ժողովուրդների ազգային համագումարների դերը, որոնք

ի վիճակի էին և կարող էին լուծել առկա ազգային ու ազգամիջյան տարաձայնությունները:

Պաշտոնական “Республика” թերթը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է անհապաղ հրավիրել երեք ժողովուրդների ազգային համագումարներ՝ էլնելով այն կարևորագույն դրույթից, որ Կովկասում անհնար է կարգավորել մի ազգի գործերը՝ մյուսին անտեսելու եղանակով: «Այդպիսի կարծիքը (նկատի ունի անտեսելը – Վ. Մ.) կործանարար է հենց այն ժողովրդի համար, որի առաջադեմ ուժերը դա են պնդում»¹: Հասկանալի է, որ հարվածն ուղղվում էր Դաշնակցություն կուսակցության և նրա վարչական սահմանաբաժանումների նախագծի դեմ, միաժամանակ, իրավացիորեն ընդունվում էր, որ ժամանակին «հարևանային հարցը չկարգավորելու» պատճառով Վրաստանը կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը: Կովկասը, մասնավորապես, Անդրկովկասը ներկայացվում էր որպես աշխարհագրական միատարր տարածք, որի Ռուսաստանի կողմից գրավումը հանգեցրել էր նաև մյուսների նվաճմանը: Մի պետական իշխանությանը հարյուրամյա ենթարկումը բերել էր նաև սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կենցաղային նուրբ թելերի ձևավորմանը, որոնց կտրատումը ոչ միայն առայժմ խիստ վտանգավոր էր համարվում, այլև՝ անհնարին:

Պետք է առանձնացնել այն կարևոր հանգամանքը, որ վրացական կողմը հենց սկզբից իրեն էր վերապահում Կովկասի գլխավոր ազգի, ազգային հարցի լուծման առաջնորդի պատասխանատու դերը և Կովկասում ազգային հարցի լուծման նշանակությունը շատ նրբորեն բարձրացնում էր համառուսաստանյան մասշտաբի, ավելին, հետևություն է արվում, որ ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմավորումը սկսվում է հարավից՝ Անդրկովկասից: Տրվում էր նաև գլխավոր հարցը, թե անդրկովկասյան միության ստեղծումը չի՞ կտրի արդյոք երկրամասը մնացած Ռուսաստանից՝

Դաշնակցություն կուսակցությունը ներկայացնող Արտաշես Չիլինգարյանը համոզված էր, որ ընդհանուր կազմալուծման, քայքայման խորացող գործընթացների մեջ, բազմացեղ և բազմալեզու Ռուսաստանում միակ ամուր փստահելի կապերը, որ կարող են դիմակայել դեպքերի խորտակիչ ազդեցությանը, ազգային կապերն են, միակ «անխորտակելի հասարակական միավորը՝ ազգությունը»: Արվում էր և ժամանակի թելադրանք եզրակացությունը, թե ընդհանուր փլուզումը կարող է կանգնեցնել միայն «ազգային իշխանությունը» կամ «իշխանության ազգայնացումը»³: «Հայ ժողովուրդը պարտավոր է այսօր նեթ կազմակերպել մի ազգային իշխանություն, մի ազգային կառավարություն, որի գոյությունը ներկա համատարած անարխիայի մեջ և գալիք անխուսափելի փոթորիկների հանդեպ հրամայական անհրաժեշտություն է մեզ համար»⁴:

¹ “Республика” (Тифлис), 2. XI. 1917.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «Գործ» (Բաքու), 1917, թիվ 9–10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 165–166:

⁴ Նույն տեղում, էջ 166:

Ավելացնենք, որ այս մոտեցումը ծնվել էր Թիֆլիսի հայոց ազգային համախորհրդակցության միջավայրում, մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը, բայց քանի որ Արտ. Չիլինգարյանի «Քաղաքական վերածնության ճանապարհին» խորագիրը կրող հոդվածը հրատարակվել է 1917 թ. նոյեմբերի 1-ին, ուստի այն լիարժեք կերպով արտացոլում էր նաև բոլշևիկյան հեղաշրջմանը հաջորդած Անդրկովկասի քաղաքական փոփոխության գլխավոր հարցադրումների տրամադրությունը: Փաստվում էր երեք կարևոր հանգրվան. 1) հայկական ազգային իշխանության ձևավորման հրամայականը, 2) այն, որ վտանգված է հայ ժողովրդի ֆիզիկական ու քաղաքական ազատությունը և 3) այդ ֆիզիկական, քաղաքական ազատությունը կարելի է ապահովել ռազմական ու քաղաքական միջոցներով: Ռազմական միջոց էր դիտվում ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծումը, իսկ որպես քաղաքական միջոցների հիմնական նպատակ առաջադրվում էր հարևան ազգերի հետ համերաշխ համագործակցությունը: Վերջինս, ըստ Ղազնակցություն կուսակցության տեսաբանի, պետք է հիմնված լիներ ոչ թե առանձին կուսակցությունների, այլ ժողովուրդների կամքը և ձայնը արտահայտող ներկայացուցչական մարմինների համաձայնության վրա⁵: Ազգային-քաղաքական փոխադարձ համաձայնության գաղափարը, որը բոլշևիզմի դեմ համերաշխորեն և արագ միավորում էր Անդրկովկասի ազգային ուժերին ևս, իրավամբ, կենսական անհրաժեշտություն էր դառնում⁶: Սակայն Ղազնակցության տեսաբաններից մեկի եզրահանգումն այս պարագայում հակասություն էր պարունակում՝ բոլշևիկյան կուսակցության, խորհրդային իշխանության ապագային բնույթը չընդունելու և այդ նույն խորհրդայնացված Ռուսաստանի հետ համատեղ՝ «ռուսական պետականության» հիմքի վրա համաձայնություն կնքելու հիմնահարցի շուրջ: Մեկ անգամ ևս բացառվում էին անջատողական տրամադրությունները, և հույս էր հայտնվում, որ ազգային իշխանությունների ձևավորման ճանապարհով կարելի է հաղթահարել ստեղծված քաղաքական ճգնաժամը, վերջ տալ բոլշևիզմին և ազգային կառույցների հենքի վրա հասնել Սահմանադիր ժողովին: Տեսական առումով նոր և հիմնավորված կարելի է համարել այս մոտեցումը, եթե, իհարկե, դեպքերը գնահատվում են ժամանակի համատեքստում, երբ դեռ հույս կար կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնել օրինական իշխանությունը Ռուսաստանում:

Միննույն է, անհնար էր թաքցնել տողերի արանքում հստակ կարդացվող նվիրական երազանքը՝ այն, որ անգամ ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում վերջապես հնարավոր կլինի ինքնուրույն կերտել ազգային կյանքը: Դրան ավելանում էր բոլշևիկյան իշխանության կարճատևությունն ընդունելու գործոնը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

⁶ 1917 թ. հուլիսին Պետրոգրադում կազմակերպվել էր Ազգային սոցիալիստական 19 կուսակցությունների խորհուրդ, որին մասնակցում էր նաև ՀՀԴ: Դա համառուսաստանյան ազգային-դեմոկրատական ուժերի համախմբման առաջին փորձերից էր ընդդեմ բոլշևիզմի: Խորհուրդը հետհուլիսյան քաղաքական փուլը համարում էր ռուսական ժողովրդավարական հանրապետության ժամանակաշրջան:

Ուշագրավ է, որ Արտ. Չիլինգարյանի կողմից քննադատվում էր ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հռչակումը, որպես իր բացարձակ իմաստի դրսևորում, այսինքն՝ որպես ազգերի անջատման, մեկուսացման բարձրագույն իրավունք: Տեսականորեն ընդունելով «վեհապետական իրավունքի», ազգերի ինքնիշխանության սկզբունքը որպես պետության միակ սուբյեկտի՝ նա ազգերի ինքնորոշման իրավունքի բացարձակ կիրառումը ժամանակակից հետամնաց Ռուսաստանում համարում էր հետընթաց շարժում, որը այնտեղ ապրող և անջատվող ժողովուրդներին մղելու էր ետ, դեպի միջին դարերը: Մարդկության տնտեսական ու մշակութային զարգացման տեսանկյունից վնասակար և կործանարար էր համարվում այն գործընթացը, երբ քանդվում է հզոր ու հսկայածավալ պետությունը, և նրա ավերակների վրա առաջանում են բազմաթիվ անկախ, փոքրիկ պետություններ: Նա խոշոր պետությունները համարում էր պատմական մեծ և արյունոտ պայքարի արդյունք, որոնք հակառակ իրենց ծագումն ու կազմավորումը պայմանավորող զարհուրելի փաստերին, դաժան գործոններին, համամարդկային առաջադիմության տեսակետից դրական իրողություններ են և որ միանգամայն համապատասխանում են տնտեսական զարգացման երկայթե օրենքներին: Ուստի և Ռուսաստանի անդամահատումը դիտարկվում էր որպես հետադիմություն, որից կտուժեին առավել կամ պակաս չափով Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները: Գերագնահատվում էր մեծ ու միասնական պետության պահպանման անհրաժեշտությունը և խորհուրդ էր տրվում յուրաքանչյուր ազգին զգուշորեն կիրառել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: «Այս պետք է լինի ընդհանուր անդրդվելի նախապայման Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների ազգային քաղաքական վերածնության գործում»⁷, – եզրակացնում էր Արտ. Չիլինգարյանը:

Այդպիսով՝ նաև հստակ տարանջատվում էին «ժողովուրդների բանտ» ցարական Ռուսաստանի և ժողովրդավարական Ժամանակավոր կառավարության հռչակած ազգային քաղաքականությունները: Հակասական և տարօրինակ էր այն, որ Դաշնակցությունն առայժմ նույնացնում էր ժողովրդավարական Ռուսաստանի ու նորաստեղծ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի և Վ. Լենինի որդեգրած ազգային քաղաքականությունները, փաստորեն, նույնությամբ կրկնվում էր Վ. Լենինի հայտնի դրույթը՝ ազգերի ինքնորոշման նպատակահարմարության վերաբերյալ:

Իրականություն էր նաև այն, որ երկու մեծ արկածախնդրությունների՝ կոռնիլովչինայի և բոլշևիզմի արդյունքում ավելի աճեց ինքնուրույն, անկախ իրավական ազգային միավորների ստեղծման գործընթացը, որոնց կրողները նույնիսկ փոխադարձ համաձայնագրեր ու պայմանագրեր էին կնքում:

Դաշնակցությունը ևս նմանատիպ առանձին, անջատ ու հեղինակավոր իշխանությամբ օժտված միավորները համարում էր ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու լավագույն, բայց և ժամանակավոր միջոց: Քանի որ դրանք անցումային քաղաքական փուլի դրսևորումներ էին դիտվում, ուստի և կուսակցության կողմից ներկայացվում էին որպես ինքնապաշտպանական յուրահատուկ օղակներ, որոնց արժեքն ու

⁷ «Գործ», 1917, թիվ 9–10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 168–169:

նշանակությունը չարժեր գերազնահատել: Հետևություն էր արվում, որ իրավական կյանքի և պետականության կառույցի ձևերի առաջին իսկ դրսևորումների պահին դրանք որպես ձևափոխված բաղկացուցիչ մասնիկներ անմիջապես համառուսաստանյան դաշնային հանրապետության մաս կկազմեին⁸:

1917 թ. հոկտեմբերին կայացած ՀՀԴ անդրկովկասյան շրջանային ժողովը ծրագրային որոշում է կայացնում ապագա համադաշնության կառուցվածքի մասին: Նպատակահարմար էր դիտվում եռաստիճան համակարգը՝ կանտոն – անդրկովկասյան միություն – Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետություն: Քաղաքական այդպիսի կազմակերպման համար հիմք էր ընդունվում հետևյալ հիմնավորումը. Ռուսաստանը բարդ ամբողջություն է՝ կազմված խիստ տարբեր, այդ թվում՝ կուլտուր-ազգային միավորներից: Այդ դեպքում ռուսաստանյան պետության մաս կազմող երեք համեմատաբար ոչ մեծ երկրները, ոչ միայն իրար մեջ, այլև մնացած Ռուսաստանի նկատմամբ հակադրություն են ստեղծում: Դրանք են՝ Վրաստանը, Հայկական սարահարթը և Արևելյան Անդրկովկասը կամ թաթարական շրջանը: Ժողովրդավարության տեսակետից կուսակցությունն անթույլատրելի էր համարում, որ այդ երկրները ղեկավարվեն կենտրոնացման սկզբունքով, առաջարկում էր, որ դրանք համարվեն ռուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կանտոններ: Այդպես էր միայն հնարավոր ապահովել այն բնական կապը, որը պետք է գոյություն ունենա դաշնային ամբողջության և նրա մասկանտոնների միջև⁹:

Այսպիսով՝ պետք է եզրակացնել, որ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո անմիջապես, շարունակում էր կանգնած մնալ միասնական, համառուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում ազգային ինքնուրույն վարչական կառույցի ձևավորման տեսակետի վրա:

Համառոտ անդրադարձ կատարենք խնդրի անմիջական նախապատմությանը, երբ ցարիզմի տապալումից հետո առաջին անգամ փորձ էր արվում ազգային տարածքներ ուրվագծել:

Անդրկովկասի բնակչության քանակը և տեղաբաշխումը 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում¹⁰: Երկրամասի ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 7.008.348 մարդ, որից հայեր՝ 1.786.794 (25,49%), քրիստոնյա վրացիներ՝ 1.645.292 (23,47%), մահմեդական վրացիներ՝ 139.281 (1,98%), մահմեդականներ (թուրքեր, թաթարներ, դարափափախներ, թուրքմեններ)՝ 2.070.829 (29,54%), այլ մահմեդականներ (քրդեր, թաթեր, թալիշներ, պարսիկներ, լեզգիներ)՝ 451.190

⁸ Տե՛ս «Молот» (Тифлис), 10. II. 1917.

⁹ Տե՛ս «Молот», 10. X. 1917.

¹⁰ Որպես գլխավոր աղբյուր է ծառայել «Кавказский календарь»-ի 1917 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությունը, որը հիմնվում էր 1886 թ. կամերալ ցուցակների և 1897 թ. համառուսաստանյան ընդհանուր մարդահամարի տվյալների վրա:

(6,45%), այլ ժողովուրդներ [ռուսներ՝ 452.352 (6,47%), ասորիներ՝ 106.180 (1,51%), հույներ՝ 95.884 (1,37%), հրեաներ՝ 65.794 (0,94%), քուրդ եզդիներ՝ 56.977 (0,81%), եվրոպական ժողովուրդներ՝ գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ, ռումիներ, լեհեր, լիտվացիներ և այլն, 50.218 (0,71%), Հյուսիսային կովկասացիներ (քրիստոնյաներ)՝ 46.922 (0,69%), գնչուներ՝ 40.535 (0,57%)], ընդամենը՝ 914.962 (13,07%)¹¹: Նշենք, որ այստեղ արտացոլված չեն վրացախոս ու կաթոլիկ հայերը, ուստի և հայերի թիվն Անդրկովկասում քիչ է ներկայացված: Այդ միտումը շարունակվում էր նաև խորհրդային տարիներին:

Հայոց ազգային համախորհրդակցության 1917 թ. հոկտեմբերի 6 (19)-ի նիստին Անդրկովկասի ազգային-վարչական բաժանումների խնդիրը ներկայացվել էր երեք ծրագրով: Առաջին ծրագրի հեղինակ Ստեփան Կամսարականն առաջարկում էր երկրամասի հայաբնակ վայրերից ստեղծել մի վարչական միավոր, ՀՀԴ ծրագիրն առաջարկում էր երեք նահանգների պահանջը, իսկ երրորդը՝ ս.-դ. ծրագիրը՝ կանտոնների սկզբունքը: Համագումարն ընդունում է փոխզիջումային բանաձև, ըստ որի նահանգային զեմստվային միությունները պետք է կազմված լինեն զավառական միավորներից, որոնք, համաձայն համառուսաստանյան պետական պահանջների և ազգերի տնտեսական շահերի, փոփոխություններ պետք է կրեին: Բանաձևը ենթադրում էր հայկական և թաթարական զավառների տարանջատում:

Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը, որպես Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի՝ Օզակումին կից ստեղծված վարչական սահմանաբաժանումների հանձնաժողովի անդամ, ներկայացնում էր մահմեդականների տեսակետը, ըստ որի առաջարկվում էր Գանձակի նահանգը տրոհել 12 զավառների-կանտոնների, այնպես, որ երեք զավառներ՝ Քարվանսարայի (Իջևան), Գանձակի և Շուշիի, ունենան հայկական մեծամասնություն, Չանգեզուրի զավառը մնա անփոփոխ, իսկ 8 զավառներ՝ Կարեազիի, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Աղդամի, Արեշի, Նուխիի, Վերին Ղազախի և Ջևանշիրի, ունենան թուրք-թաթարական մեծամասնություն: Ժամանակավոր կառավարության հետ 1917 թ. ընթացքում համաձայնեցված նախագծի համեմատ այն բացահայտ հակահայկական բնույթ էր ստացել: Երևանի նահանգը ևս, նախարարական ծրագրի համեմատ ոչ հայանպաստ բաժանումների էր ենթարկվելու: Մահմեդական ծրագրով այն բաժանվել էր 7 զավառների, այնինչ ռուսաստանյան այդ նահանգից առանձնացնում էր Ալեքսանդրապոլի զավառը, իսկ նահանգի մնացած մեծագույն մասը բաժանում 6 զավառի, որոնցից երեքը՝ հայկական, իսկ երեքը՝ թաթարական գերակշիռ բնակչությամբ¹²:

Մարահարթը ևս գատվում էր տափաստանից, այն առավելապես հատկացվում էր հայերին, Երևան քաղաքը մնում էր հայկական բնակչության գերակշռությամբ համանուն զավառում: Մահմեդական ծրագիրը Երևանի 7 զավառներից երեքը՝ Էջմիածնի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի, հատկացնում էր հայերին, իսկ չորսը՝

¹¹ Տե՛ս Մ. Արաբատյան. Ճշմարտություններ Կովկասի մասին, Բուխարեստ, 1941, էջ 8-9:

¹² Տե՛ս Դ. Անանյան. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, 1901-1918, Վենետիկ, 1926, էջ 639-643:

Երևանի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Շարուրի՝ թուրքերին: Այսպիսով, մահմեդական նախագիծը Երևան քաղաքը փորձում էր շրջապատել թաթարական գյուղերով, որով և հակակշիռ էր ստեղծում քաղաքի բնակչության հայկական մեծամասնության դեմ՝ դրանով հակադրվելով նաև Երևանի նահանգն ու Արևելյան Այսրկովկասի սարահարթը նախարարական նախագծով հայացնելու միտումներին:

Ավելացնենք, որ կանտոն-գավառը պետք է ընդգրկեր 50–200 հազ. բնակչություն, ազգային մեծամասնությունը պետք է կազմեր ոչ պակաս քան 80%-ը¹³:

Մահմեդական-թաթարական առաջարկները դեմ էին հայկական կենտրոնաձիգ նպատակներին: Գլխավոր խնդիրը հայ բնակչությանը մասնատված վիճակի մեջ պահելն էր. ստացվում էր, որ միակ միատարր օղակը գավառն էր: Այդ դրության հետ կարելի էր հաշտվել, եթե հայկական և թաթարական շրջանները մնային իբրև ռուսաստանյան դաշնային հանրապետության մասեր, եթե կողմերը հրաժարվեին ինքնավարության ձգտումներից: Այս պարագայում երկու ազգերն էլ պետական ընդհանուր տանիքի տակ կշարունակեին իրենց տարանջատված համագոյակցությունը:

Հեռատես, լայնախոհ քաղաքական գործիչ, սպեցիֆիկ Դավիթ Անանունը գտնում էր, որ բարի կամքի դրսևորման դեպքում հնարավոր էր այդ փուլում համաձայնեցնել նախարարական և մահմեդական նախագծերը, ու դա կապում էր ինչպես Ռուսաստանի ներքին, այնպես էլ միջազգային զարգացումների հետ: Բոլոր դեպքերում, նա համոզված էր, որ «առանց դրսի ուժերի միջամտության լուծվեն մեզ ու թուրքերին շահագրգռող խնդիրները: Սա կնշանակե մշտական բարի դրացիություն և փոխադարձ վստահություն» (ընդգծումը մերն է – Վ. Մ.)¹⁴:

Ուշադրության արժանի են Դ. Անանունի գնահատականները ազգային խնդրում բոլշևիկյան իշխանության հնարավոր դերակատարության հարցի շուրջ: Նրա կարծիքով, եթե մեծամասնականներն ուժեղ լինեին Անդրկովկասում, ապա տեղական քաղաքական զարգացումները կընթանային կենտրոնի հետ համաձայնեցված ու համընթաց: «Գուցե պարադոքսալ թվա շատերին,– նշում էր Դ. Անանունը,– բայց մեր խորին համոզմունքով, եթե Անդրկովկասում գերակշռեր Դաշնակցության (հայկական) ազդեցությունը, ապա մեր երկիրը չէր ծառանալ ռուսական կենտրոնի դեմ, կը համակերպվեր մեծամասնական իշխանության: Այսպես ենք ասում այն պատճառով, որ արտաքին վտանգի և դրացիական գոտության երեսից հայերը կենտրոնաձիգ էին և չէին կամենալ բաց թողնել ռուսական փեշը, եթե այն ինքը չխուսափեր հայերի ձեռքից»¹⁵: Իրականում, Անդրկովկասում գերակշռում էր ոչ թե Դաշնակցության, այլ վրացական մենշևիզմի ազդեցությունը: Ա. Չխենկելին Պետրոգրադի օգոստոսյան խորհրդակցության ժամանակ հայտարարել էր, որ եթե Ռուսաստանում հաղթանակի ռեակցիան, Կովկասը կդառնա հեղափոխության Թավրիզը, այսինքն՝ տեղի կունենա այն, ինչ կատարվել էր Իրանական հեղափոխության ժամանակ, երբ հեղափոխական Թավրիզը հակադրվել էր միապետական Թեհրանին և հասել սահմանադ-

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 644-645:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 660-661:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

րության ընդունմանը: Մակայն Ռուսաստանում՝ հոկտեմբերին, Պետրոգրադը Թեհրանի դրոշակը չէր պարզել, այլ ընդհակառակը՝ բոլշևիկյան ծայրահեղական դրոշը: Թվում էր, թե այս պայմաններում Անդրկովկասը չէր կարող Թավրիզը դառնալ, բայց դա տեղի ունեցավ: Վրաց մենշևիկները Անդրկովկասը դարձրին Թավրիզ, այսինքն՝ կտրեցին Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունից և փորձեցին իրենց ձեռքով հաշտեցնել երկրամասի ազգերին: Այս ծրագրին էին փորձում հակադրվել Ստ. Շահումյանն ու Բաքվի իշխանությունը:

Մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը, վրացական մենշևիկների առաջնորդները կարծես հաշտվել էին այն մտքի հետ, որ Վրաստանի հայկական տարրի գերակշռությամբ որոշ տարածքներ պետք է մտնեն հայկական մասի մեջ:

1917 թ. «Վրաստան» կոչվող տարածքի վրա վրացական կողմը հաշվում էր մոտ 2.402.230 բնակչություն, որից վրացի՝ 1.615. 216 (67,2%), հայեր՝ 279.975 (11,6%), ռուսներ՝ 116.775 (4,8%), օսեր՝ 95.587 (3,9%), թուրքեր՝ 85.149 (3,6%), արխագներ՝ 40.393 (1,8%), այլ ազգեր (գերմանացիներ, հույներ և այլն)՝ 169.145 (7,1%): Արևելյան Վրաստանի առանձին ազգերի տոկոսային հարաբերությունն այլ էր: Վրացիներն այստեղ կազմում էին 44,6, հայերը՝ 21,5, ռուսները՝ 8,5, օսերը՝ 7,9, թուրքերը՝ 10,5, այլ ազգերը՝ 7 տոկոս: Ազգային տեսակետից խայտաբղետ Վրաստանում ազգային փոքրամասնությունները կազմում էին բնակչության 30 %-ը: Այս տվյալները հրապարակվել են 1936 թ. հրատարակված Գ. Խաչապուրիձեի աշխատության մեջ¹⁶, ստալինյան վարչակարգի և գաղափարախոսության վերելքի շրջանում, և եթե անգամ որոշ թվեր ավելացվել ու պակասեցվել են, միևնույն է, պատկերն ավելի օբյեկտիվ է, քան վերջին տասնամյակներին է ներկայացվում: «Кавказский календарь»- ի 1916 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրական տվյալների համաձայն միայն Թիֆլիսում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 411.700 մարդ՝ 581.000 վրացիների, 106.500 մահմեդականների դիմաց¹⁷:

Հայկական տարածքների յուրացումը առերես նպաստավոր, բայց և ներքին պայթուցավտանգ որոշում էր հայության համար այն իմաստով, թե հայ հասարակությունն ինչպես էր պատկերացնում և գիտակցում ազգային շահը: Դիպուկ է արտահայտվել Դ. Անանունը, թե վրացիները զիջում են, երբ ավելի մեծ զիջում են ակնկալում հայերի կողմից: Այդ մեծ զիջումն այն էր, որ «հայերը հավաքելով իրանց փեղերը, կամենում են առանձնանալ հայկական սարահարթում և այսպիսով Թիֆլիսի նկատմամբ դառնում են երկրորդական քաղաքացիներ: Հայերը, կտրվելով Թիֆլիսից և կենտրոն փնտրելով, օրինակ՝ Երևանում, այլևս կոտորում են Վրաստանի հայության զգացումը, մեկուսացնում են նրան և ստիպում, որ հայության այդ հատվածը համապատասխան ընթացք բռնե իրան հյուրընկալող երկրում: Մա մի այնպիսի հանգամանք է, որի համար կարելի է զոհել Ջավախքն ու Լոռին: Այն հայերը, որոնք անպատճառ կամենում են ամրանալ ազգային տերիտորիայի վրա, հասկանալի է, որ

¹⁶ Տե՛ս Գ. Վ. Х а ч а п у р и д з е. Борьба за пролетарскую революцию в Грузии. Очерки, 1917–1921. Тбилиси, 1936, с. 288.

¹⁷ Ա - Դ ռ. Հայության երկունքը (ձեռագիր). – ՀՀ Պատմության թանգարան, թղթ. 839/195դ, էջ 82-83:

պիտի հաշտվին Թիֆլիսից հրաժարվելու մտքի հետ: Նման հայերը գյուղացիական մտայնության տեր մարդիկ են և առավելապես դուրս են գալիս Հ.Յ. Դաշնակցության շարքերից: Սրանց ավելանում են իրանց դասակարգային շահին ու դերին անգիտակից հայ բուրժուաները: Միմիայն հայ սոցիալ-դեմոկրատիան է, որ ունենալով իր ուրույն ազգային քաղաքականությունը և գերակշիռ տեղ հատկացնելով այդ քաղաքականության մեջ տնտեսական խնդրին, չի ուզում հրաժարվել Թիֆլիսից և այդ մասին բարձրաբառ հայտարարեց Ազգային համախորհրդում¹⁸: Հայ սպեցիֆիկների առաջնորդը Անդրկովկասի նման վարչական բաժանումն անբավարար էր գնահատում հայության համախմբման իմաստով և գտնում էր, որ դրա հետ կարելի է համակերպվել միայն անճարության շնորհիվ¹⁹:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) ևս, իրադարձությունների անսպասելի և սրընթաց զարգացումների ազդեցությամբ, համապատասխան հապճեպ եզրահանգումների էր գալիս: Անիրական էր հատկապես երկրամասի ազգերին միանգամից մեկտեղելու, համերաշխելու և ընդհանուր գիծ ու համաձայնություն մշակելու վերաբերյալ առաջարկը: Հայ հասարակության պարագայում կուսակցությունը կողմնակից էր Թիֆլիսում հոկտեմբերին ստեղծված Հայոց ազգային խորհրդի կողմից համազգային օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի անհապաղ հրավիրմանը: Համբարձում Առաքելյանն իրավացի պահանջ էր ներկայացնում Ազգային խորհրդին՝ որպես գործադիր մարմնի, այն հարցում, որպեսզի վերջինս չկրկնի կուսակցական մարմնի վերածված Ազգային բյուրոյի արատավոր նախադեպը և Արնելահայոց ազգային համագումարի կողմից ընտրված բազմակուսակցական Ազգային խորհուրդը ևս չվերածի Դաշնակցության կուսակցական կառույցի և ենթարկվի օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի որոշումներին²⁰:

35 անդամներից բաղկացած Ազգային ժողովի անհապաղ հրավիրման մասին Հ. Առաքելյանի առաջարկը արվել էր նոյեմբերի 8 (21)-ին, այսինքն՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորումից առաջ՝ երկրամասային իշխանության կազմավորման փուլում, երբ մի կարճ ժամանակահատվածի համար՝ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, հնարավոր էր համարվում ազգային ներկայացուցչական մարմինների ստեղծումը: Եվ այդ գործում մեծ տեղ էր հատկացվում Անդրկովկասի ազգային խորհուրդներին, մասնավորապես՝ հայկական և մահմեդական ազգային մարմիններին (վրացական ազգային խորհուրդը ստեղծվեց ավելի ուշ):

Ուշագրավ է, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը մինչև վերջ՝ մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումն ու Սեյմի բացումը, ինքնակամ իր վրա էր վերցրել երկրամասի օրենսդրական նախաձեռնությունը և չնայած իր իսկ կողմից հռչակված ժամանակավոր բնույթին, այնուամենայնիվ, հանդես եկավ մի շարք հռչակագրերի և օրենքների ընդունմամբ: Սահմանադիր ժողովի անդրկովկասյան պատգամավորներ-

¹⁸ Դ. Ա ն ա ն ու ն. նշվ. աշխ., էջ 635-636:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 630:

²⁰ Տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), 8. XI. 1917:

րի ընտրություններից հետո, 1917 թ. նոյեմբերի վերջին, փաստորեն, կոմիսարիատը պետք է դադարեցներ իր գործունեությունը՝ ձևավորելով օրենսդրական մարմին: Բայց դա տեղի չունեցավ, կոմիսարիատն իր օրենսդրական ֆունկցիաները Սեյմին փոխանցեց միայն 1918 թ. փետրվարի 10-ին՝ այդ հանգամանքը բացատրելով Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ ժողկոմխորհի վարած անորոշ մարտավարությամբ:

Վրացամետ “Республика”-ն դեկտեմբերի կեսերին դեռ լիահույս էր, որ մոտ ապագայում Անդրկովկասը պետք է ունենա լիարժեք ժողովրդական ներկայացուցչություն: Այստեղից եզրակացվում էր, որ տեղերում իշխանության կազմակերպման միջոցների և բնույթի վերջնական մշակումը պետք է պատկաներ ազգային սահմանադիր ժողովներին: Դրանք հրավիրվելու էին ազգային-տարածքային սկզբունքի հիման վրա: Առաջնորդվելով տեղական ազգային շահերով, միայն այդ մարմիններին էր իրավունք վերապահվում մանրամասնել և իրագործել ռուսաստանյան մեծ հեղափոխության հոչակած կարգախոսները²¹: “Республика” - ն, փաստորեն, ՀՏԿ առաջարկից մեկ ամիս հետո, առավել խիստ, պաշտոնական դիրքերից պահանջում էր, որ մինչև համառուսաստանյան և տեղական-ազգային լիիրավ ներկայացուցչական մարմինների ձևավորումը թույլ չտալ, որ իշխանության սուռոզատային, շինծու մարմինները՝ թե՛ կոմիսարիատը և թե՛ ազգային խորհուրդները, հակասությունների տեղիք տային բազմազգ Անդրկովկասում²²:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, Անդրկովկասում ազգային հարցի զարգացումները, այդ թվում և վարչական սահմանաբաժանումների, գեմստվոների խնդիրները սերտորեն շաղկապվում էին երկրամասում ազգային իշխանության ստեղծման հիմնահարցի հետ: Որքան էլ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն արտաքինից՝ իր ազգային կուսակցական ներկայացուցչական կազմով փորձեր երկրամասի գլխավոր ժողովուրդների համամասնության, հավասարության պատրանք ձևավորել, միննույն է, այն լեզվիտիմ, ընտրված մարմին չէր: Այդ իսկ պատճառով առաջնահերթ և կենսական հիմնախնդիր էր առաջադրվում ազգային սահմանադիր ժողովների, ներկայացուցչական լայն մարմինների շուտափույթ հրավիրումը:

Միանգամայն հասկանալի է նաև այն հանգամանքը, թե ինչու ՀՀԴ հետո երկրամասի հայ իրականության մյուս ազդեցիկ քաղաքական ուժը՝ ՀՏԿ էր առաջինը բարձրացնում Ազգային ժողովի հրավիրման անհրաժեշտությունը: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդում գերակշիռ մեծամասնություն էր ձևավորվել Դաշնակցությունը, որը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, հատկապես, չէր թաքցնում հայ հասարակական-քաղաքական, ազգային կյանքում միանձնյա իշխելու իր մտադրությունը: Այդ ճանապարհին վերջինս լուրջ հակակշիռ էր տեսնում ի դեմս Հայ ժողովրդական կուսակցության գործունեության:

1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ազգային ու ազգամիջյան հարաբերությունների կենտրոնական և ելակետային իրադրու-

²¹ Տե՛ս “Республика”, 13. XI. 1917.

²² Տե՛ս նույն տեղում:

թյուններից մեկը վրացական ազգային առաջին համագումարն էր: Վերջինիս քաղաքական որոշումները, հիմնականում, դարձան երկրամասի ազգային դեմոկրատական կուսակցությունների ու նաև անդրկովկասյան կոմիսարիատի մոտակա մարտավարության, քաղաքական կողմնորոշման, ռազմաճակատի պաշտպանության և կենսական ներքին ու արտաքին այլ հիմնահարցերի գործելակերպի ուղենիշը և հիմքը:

1917 թ. նոյեմբերի 19 (դեկտեմբերի 1)-ին Թիֆլիսի պետական մեծ թատրոնում (հայագգի Ջուբալովների շենքը) բացվեց վրացական ազգային համագումարը: Անդրկովկասի տարբեր շրջաններից առաջին նիստին մասնակցում էին շուրջ 300 ներկայացուցիչներ՝ հեղափոխական-դեմոկրատական, ազգային-մշակութային կազմակերպություններից, քաղաքական կուսակցություններից: Չորսօրյա աշխատանքներից հետո՝ նոյեմբերի 23 (դեկտեմբերի 6)-ին, համագումարը փակվեց:

Համագումարի նախաձեռնությունը և կազմակերպումը ստանձնել էր վրացական միջկուսակցական ազգային խորհուրդը, որի նախագահ Ա. Չխենկելին էլ բացեց համաժողովը: Համագումարի նախագահ ընտրվեց Ն. Ժորդանիան: Ներկա էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամները, կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մ. Պրժնալսկին՝ իր շտաբով, հյուպատոսներ և դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչներ Անզլիայից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, ԱՄՆ-ից և Պարսկաստանից: Ամենայն վրաց կաթողիկոս-պատրիարք Կիրիոն 2-րդը և ուրիշներ²³:

Համագումարը օրակարգի ընդունման հարցեր է ընդունում. 1) Ն. Ժորդանիայի զեկուցումը, քաղաքական դրության և վրացական ժողովրդի անելիքների վերաբերյալ, 2) Կ. Աբխազիի զեկույցը՝ ազնվականության ունեցվածքը ժողովրդին փոխանցվելու մասին և 3) ընթացիկ հարցեր՝ զեմստվո, բանակի ազգայնացում, դպրոցի ազգայնացում, ղեկավարման ու վարչակարգի ազգայնացում, պարենային խնդիր²⁴:

Անդրկովկասյան և արտասահմանյան հյուրերի ելույթների բովանդակությունը հանգում էր վրաց ազգի հանդեպ սիրո, համերաշխության, զորակցության ցուցաբերման, վրացական դեմոկրատիայի նկատմամբ հիացական արտահայտություններին:

²³ Տե՛ս «Республика», 21. XI. 1917. 112 ելույթներով հանդես են եկել կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին, Ա. Չխենկելին, Ն. Ժորդանիան, Վ. Գոբեչիան, գեներալ Մ. Պրժնալսկին, Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության ներկայացուցիչ Կուցյակը, մահմեդականների կենտրոնական կոմիտեի անունից Խ.-բ. Սուլթանովը, ռուսական մշակութային և դպրոցի Անդրկովկասյան գործիչների ընկերության ներկայացուցիչ Գ. Բարաչը, Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Տ. Բեկգադյանը, արխագական ժողովրդի անունից Ա. Շերիպովը, հրեա բնակչության անունից Օ. Գրուզներգը, աջարների անունից Մամեդ բեկ Աբաշիձեն, ՀՀԴ ներկայացուցիչ Յաղջյանը, Մուսավաթի անունից Ալի Կասիմովը, լեհական մամուլի ներկայացուցիչ, գրող Լ. Յեկարսկին, Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականների միության ներկայացուցիչ Ա.հ.-բ. Պիսիևովը, լիտվացիների անունից Դայիդան, ս.-դ. Հումմեթ (Հյումմաթ) կուսակցության կողմից Ա. Շեյխ-Ուլ-Բալամովը, սոցիալիստ-ֆեդերալիստներից՝ Գ. Ռոջիլիձեն, ս.-դ. մենջևիկներից՝ Գ. Նատաձեն, Ն. Կարցիվաձեն, բոլշևիկ Ֆ. Մախարաձեն: Մեկ ուշագրավ փաստ ևս, կարդացվում է Թիֆլիսում Բսպանիայի փոխհյուպատոս Մ. Բերբերյանի ողջույնի հեռագիրը:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ողջույնի մի շարք խոսքերում, ինչպես, օրինակ Ուկրաինայի ներկայացուցչի, վստահություն էր հայտնվում, որ վրաց ազգի պատմության մեջ կտրուկ շրջադարձ է տեղի ունեցել՝ «Ժողովրդի լավագույն զավակները հավաքվել են, որպեսզի արագացնեն սեփական պետական կյանքի ինքնուրույն կազմակերպման պահը»²⁵: Ինչ վերաբերում է Ա. Չխենկելիի, Ն. Ժորդանիայի և Ե. Գեգեչկորիի ելույթներին, ապա համագումարի բացման նիստում արդեն երեք սոցիալիստ-մենշևիկներն էլ տարբեր երանգավորմամբ վստահաբար բարձրացնում էին Վրաստանի անկախության հարցը: Ի դեպ, ավելացնենք, որ նիստերի դալիճում ծածանվում էր Վրաստանի ազգային դրոշը: Ե. Գեգեչկորին իր հավատարմությունը հայտնելով ռուսաստանյան մեծ՝ Փետրվարյան հեղափոխությանը, դեմոկրատիայի ուժերին, ընդգծում էր այդ հեղափոխության գլխավոր կարգախոսը՝ ռուսաստանյան բոլոր ազգերի լիակատար ազատությունը: Ն. Ժորդանիան վրաց ազգի հետագա գոյությունը կապում էր մշակութային ազատ զարգացման հետ: Առավել արմատական էր Ա. Չխենկելիի հարցադրումը, որ «վրաց ազգը վերջապես պետք է հայտարարի իրեն քաղաքականապես ազատ»²⁶: Վերոհիշյալ բոլոր վրացի մենշևիկ գործիչները, այդ թվում և Վ. Գորեչիան, գտնում էին, որ «այսուհետև Վրաստանը Ռուսաստանի սովորական պրովինցիա չէ, այլ ազատ նահանգ Ռուսաստանյան դաշնային հանրապետության կազմում»: Այս համաժողովը նախորդ՝ հետփետրվարյան ազգային հարցի զարգացումների ամփոփումն ու գագաթնակետը դարձավ: Լիակատար անկախության և Ռուսաստանի հետ մնալու (ոչ բոլշևիկյան, իհարկե) հիմնահարցի գլխավոր հակասությունը դրսևորվեց հատկապես ուկրաինացու ելույթից հետո, որտեղ Փետրվարյան դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումների փրկության միջոց էր առաջարկվում ոչ թե հակաբոլշևիկյան, այլ հակառուսական պայքարը: Այս գլխավոր հարցում իշխում է պատմական գործընթացների զավեշտը, սակայն փաստ է, որ դեռ 1917 թ. նոյեմբերին կայացավ վրաց-ուկրաինական հակառուսական դաշինքը, ինչը անկախության և բոլշևիզմի դեմ պայքարի համատեքստում արդարացվում էր: Այս և Ն. Ժորդանիայի ծրագրային ելույթներում շեշտվում էր հենց այն հանգամանքը, որ դարեր ի վեր թե՛ ուկրաինացի և թե՛ վրաց ժողովուրդները հավատարիմ և երախտապարտ կերպով համագործակցել ու ապրել են ռուս ժողովրդի հետ, նրա հովանու ներքո և բոլշևիկյան հեղաշրջումն է, որ ստիպում է հեռանալ այդ Ռուսաստանից ու ազգային նոր տարածքները կազմակերպելով և ամրապնդելով պայքարել ժողովրդավարության, ազատության արժեքների համար: Ամեն ինչ ճիշտ է. սակայն 1917 թ. նոյեմբերին, եթե, իրոք, բարձրացվում էր միասնական ընտանիքում հարատնելու հիմնահարցը, առաջնայինը հենց քաղաքական ապագայի առումով ոչ թե տարանջատումն էր, այլ միասնական ջանքերով բոլշևիզմի և անկայուն խորհրդային իշխանության տապալումը: Առաջ անցնելով կարելի է եզրակացնել, որ հետհոկտեմբերյան անջատողական շարժումը խարխիվող Ռուսաստանում գործնականորեն ոչ թե ամրապնդեց, այլ, փաստորեն, վերջ տվեց Ռուսաստանի՝ որպես միացյալ պետության ժողովրդավարական զար-

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

գացմանը: Այդ է վկայում նաև Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո ոչ թե ռուսաստանյան պետականամետ ու հակաբոլշևիկյան ուժերի հետ համագործակցության, այլ տարանջատվելուն, ամեն գնով անկախանալուն «նպաստող» Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ նույն վրաց սոցիալիստների անսքող հարաբերությունների հաստատումը: Եվ վերջապես, երկու տարի անց, խորհրդային պետությունը քեմալականների հետ վերադարձավ Անդրկովկաս, երբ երկրամասում ամեն ինչ կտրուկ փոխվել էր և, հասկապես, ի վնաս հայության: Ցավալին այն է, որ վրաց ազգային գործիչները վստահ և հետևողական քայլերով ընթացան մինչև 1918 թ. մայիսը, ռազմաքաղաքական զարգացումները հնարավորինս օգտագործելով միմիայն վրաց ազգի շահերի համար՝ մոռանալով, օրինակ, այս համագումարում տված իրենց խոստումներն ազգերի բարեկամության և փոխօգնության մասին: Իսկ հայ ազգային գործիչները, Դաշնակցության ստվար մասն Անդրկովկասում դեռևս պահպանելով քաղաքական և տնտեսական հզոր ներուժը, նախաձեռնությունը կամովին հանձնեցին վրացիներին, ավելին՝ վրաց-թաթարական համաձայնությանը և անկախության հռչակմանը հասավ անդառնալի կորուստներով:

Հայությանը բնորոշ հավատ և վստահություն էր արտահայտում, հատկապես դաշնակցական Յաղջյանի էլույթը: Նա համոզմունքն էր հայտնում, որ «հայկական դեմոկրատիան էլնելով անգամ զուտ էգոիստական մղումներից, միշտ կլինի վրացական դեմոկրատիայի կողքին»²⁷: Լավատեսությամբ էր ներշնչված նաև Հովհաննես Թումանյանը: Համագումարին ուղղված նրա ողջույնի խոսքը հրապարակվում է «Республика» թերթում: Հ. Թումանյանը ևս վստահություն էր հայտնում, որ «հայկական և վրացական առանձին շրջանակներում եղած տարաձայնությունները ազատ կյանքի պայմաններում պետք է անհետանան ... Կեցցե՛ ազատ Վրաստանը, ազատ Ռուսաստանի ազատ ժողովուրդների միության մեջ»²⁸:

Եվ որոշ հայ գործիչների այսպիսի վերաբերմունքն արտահայտվում էր այն դեպքում, երբ Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանումների և զեմստվոնների հարցում վրացիները բացահայտ հակահայկական գիծ էին որդեգրել: Վերջին հարձակումը հայության դեմ, որքան էլ զավեշտալի է, տեղի էր ունեցել Հայոց ազգային համագումարի առթիվ: Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատ քաղաքագլուխը հարկ չէր համարել անձամբ ողջունել հայ ժողովուրդը ներկայացնող համագումարը, հետագիր էր ուղարկել: Վրացական թերթերը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գրում էին, թե «հայերի այս համաժողովը վերջինը պիտի լինի Թիֆլիսում, և թող այսուհետև նրանք գտնեն իրենց հայրենիքը»²⁹:

Ինչ վերաբերում է մահմեդական գործիչների էլույթներին, ապա այս համաժողովում ևս վերընթաց ապրող վրաց-թաթարական համագործակցությունն էր զովերգվում՝ համագումարի դահլիճում ձևավորելով նոր դաշինքներ, նոր մարտավարություն: Այսպես, առաջին հայացքից մանրուք թվացող փաստ է, բայց վրացի և մահմե-

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ «Республика», 24. XI. 1917.

²⁹ Լ. և ո. Անցյալից, Երևան, 2009, էջ 333:

դական գործիչների էլույթներում «Վրաստան», «Արևմտյան Անդրկովկաս» անվանումների շարքում բացակայում էր «Հայաստանը»։ Երևանի նահանգը հորջորջվում էր «Արևմտյան Անդրկովկաս» այն պայմաններում, երբ երեք գլխավոր ազգային ուժերը պարբերաբար իրար հավաստարմության երդումներ էին տալիս և վստահեցնում, որ միայն միասնական ջանքերով կարելի է հասնել ազգերի երջանկությանը։ Ըստ «Կասպի» թերթի՝ օրինակ՝ Ելիզավետպոլում 1917 թ. հոկտեմբերի վերջին կազմակերպվել էր հայ-մահմեդական ազգային կոմիտե, որը նպատակ էր դրել իրականացնել երկու ազգերի մերձեցումը և համատեղ գործունեությունն այդ ուղղությամբ³⁰։

Նմանօրինակ հիացական, բարեկամական «մերձեցման» փաստերը բազմաթիվ են հետհոկտեմբերյան փուլում, երբ իներցիայի ուժով շարունակվում էր Փետրվարյան հեղափոխության հռչակած ազգերի իրավահավասարության ու եղբայրության մասին կարգախոսի ժամանակավրեպ ոգևորությունը։

Անթաքույց հակահայկական շեշտադրում էր ամփոփում «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականների միության» ներկայացուցիչ Ա. Բ. Պիպինովի հայտարարությունն այն մասին, թե «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ էլ սերտորեն կապված են եղել վրացիների հետ, – ասում էր նա, – ցանկանում են ձեր հետ համընթաց քայլել և ձեր հետ ապրել»³¹։

Մեկնաբանություններն ավելորդ են. մահմեդականներն ուզում էին համագործակցել և ապրել վրացիների հետ, բայց ոչ հայերի։ Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը նշում էր, օրինակ, որ ցարիզմի քաղաքական ու տնտեսական իմպերիալիզմից ազատագրվելուց հետո, մահմեդականները աջակցություն են ստացել վրացական դեմոկրատիայի կողմից։ Նա վստահություն էր հայտնում անգամ, որ վրացական դեմոկրատիայի ուսերին է ծանրանում սոցիալական գաղափարների տարածման համաշխարհային դերն Արևելքում՝ արևելյան ժողովուրդների շրջանում։

Քանի որ ազգային հարցի նկատմամբ անդրկովկասյան կառավարությունը ներկայացնող ազգային կուսակցությունների մարտավարությունը ձևավորվում էր նաև այս համագումարում, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ կանգ առնել գլխավոր որոշ էլույթների ծրագրային դրույթների վրա։

Ա. Չխենկելին գտնում էր, որ Ուկրաինայի և Հյուսիսային Կովկասի քաղաքական ինքնուրույն միավորումների նախադեպը պետք է տարածել Անդրկովկասի վրա և այդ ուղղությամբ իրականացված առաջին գործնական քայլը կոմիսարիատի ստեղծումն էր։ Կոմիսարիատի հռչակագրում բարձրացված ազգային հարցի լուծման խնդիրը հնարավոր էր իրագործել առանձին ազգերի կողմից մշակված ծրագրերի համադրման ճանապարհով, ինչը Ա. Չխենկելիի կարծիքով հատկապես հրատապ էր դառնում Սահմանադիր ժողովի հրավիրման անորոշության պայմաններում։ Մեր կարծիքով՝ Ա. Չխենկելին արդեն համոզվել էր, որ բարձրագույն համառուսաստանյան մարմնի և միացյալ պետության գաղափարն անվերադարձ անցյալում է, ուստի և

³⁰ Տե՛ս С. Б е л е н ь к и й и А. М а н в е л о в. Революция 1917 года в Азербайджане (Хроника событий). Баку, 1917, с. 170–171.

³¹ “Республика”, 21. XI. 1917.

վրացական ազգային համագումարի ամբիոնից վստահաբար հայտարարում էր. «...հուսով ենք, որ համագումարը առաջինը չէ, նրան պետք է հետևի Վրաստանի սահմանադիր ժողովը»³²: Նա հույս էր հայտնում նաև, որ ազգային հարցի լուծումը կիրականանա հեղափոխական դեմոկրատիայի առաջադրած ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքով, ըստ որի Վրաստանը կասի իր խոսքը: Պահանջը նույնն էր, որ Վրաստանը ստանա ինքնավարություն՝ օրենսդրական և վարչական ղեկավարման իրավունքով: Դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ անկախության պահանջ, որին էլ նվիրվեց Ն. Ժորդանիայի էլույթը:

Ն. Ժորդանիան և մյուս վրացի մենշևիկները, թաքցնելով իրենց իրական մտադրությունները, միանգամից չբացահայտելով անկախանալու ծրագրերը, չէին այրում կամուրջները, դեպի Ռուսաստան հետդարձի հնարավորություն էին թողնում: Միաժամանակ, երկրամասի ազգային ուժերին հրահանգ էր տրվում, որ եթե «անարխիան շարունակվի և Ռուսաստանում մոտակա ժամանակներում հնարավոր չլինի հրավիրել Սահմանադիր ժողով, մենք ստիպված կհրավիրենք սեփական Սահմանադիր ժողով և կստեղծենք մեր սահմանադրությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ կովկասյան բոլոր ժողովուրդները նույն մոտեցումն ունենան, և ընդհանուր համաձայնությամբ իրականացվի Անդրկովկասի տարածքների բաժանումը»³³: Չզիտես ինչու, Ն. Ժորդանիան համոզված էր, որ առանց Ռուսաստանի հնարավոր էր ստեղծել մեծ Վրաստան, իսկ մահմեդականների հետ աննախադեպ մերձեցումն էլ վկայում էր, որ դա հիմնականում հայ ժողովրդի ու նրա տարածքների հաշվին էր իրականացվելու: Ի դեպ, 1918 թ. դեկտեմբերի կեսերին վրացի սոցիալ-դեմոկրատիայի անունից գրություն է հղվում Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյին՝ Հայաստանի և Վրաստանի միջև ծագած պատերազմի վերաբերյալ, որի նախաբանում նույն ոգով հիմնավորվում էր Ռուսաստանից հեռացման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես նշվում էր, որ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, Ռուսաստանի հետ պահպանվում էր ձևական կապը³⁴:

Համագումարում առանձնանում էր նաև արխազական ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Ա. Շերիպովի էլույթը: Միավորված լեռնցիների միության կազմում արխազ ժողովուրդը ողջունում էր ազգային ինքնորոշման առաջին քայլերն անող Վրաստանին: Եթե վրացիները հաճախ զուգում էին իրենց, ապա արխազ հյուրն ավելի համարձակ և արմատական հայտարարություններ էր իրեն թույլ տալիս: «Կովկասի ազատությունը ճգնվել է ռուսական իմպերիալիզմի կողմից, – ասում էր նա, – որով հետև Վրաստանը միաբան չէր»³⁵: Նա մեջբերում էր անում իմամ Շամիլից, թե «հիշե՛ք, եթե իրար կոկորդ պիտի կրծեք իշխանատենչության ոսկորի համար, ապա շունը կխլի այդ ոսկորը, հետո էլ ձեզ կհոշոտի»³⁶: Նա առաջարկում էր ժամանակի շունչն

³² “Республика”, 23. XI. 1917.

³³ Н. Н. Ж о р д а н и я. За два года. Доклады и речи. Тифлис, 1919, с. 57.

³⁴ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1831, оп. 1, д. 6, л. 1.

³⁵ “Республика”, 23. XI. 1917.

³⁶ Նույն տեղում:

արտահայտող բանաձև՝ «բոլոր ցեղերի կովկասցիներ, միավորվե՛ք»: Գնահատելով վրացի մենշևիզմի՝ որպես ազգային գործունի դերը, նա հույս էր հայտնում, թե «ժամանակին ինչ արեց Շամիլի պողպատե սուրը, այժմ շարունակում է հզոր պողպատե խոսքը և Ծերեթելու, Չխեիձեի և ողջ վրացական դեմոկրատիայի ինքնահրաժարումը»³⁷: Համագումարի քաղաքական խմբի ընդունած բանաձևը, որը խարսխված էր Ն. Ժորդանիայի և Ա. Չխենկելիի ելույթների դրույթների վրա, կազմավորվեց 67 անդամներից բաղկացած ժամանակավոր ազգային խորհուրդ, որոնք ապագայում իրենց տեղերը կզիջեն Անդրկովկասի սեյմի վրացի պատգամավորներին: 6-րդ կետը պահանջում էր Ռուսաստանի Մահմանադիր ժողովից Վրաստանի լիակատար տարածքային ինքնավարություն, ինչպես նաև տեղական հարցերի լուծման համար՝ սեփական սահմանադիր ժողով: Տարածքային սահմանները պետք է որոշվեն դրացի շահագրգռված ազգերի հետ համաձայնության ճանապարհով: Վրաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները կստանան մշակութային զարգացման լիակատար երաշխիքներ: Մահմեդական Վրաստանը կստանա լայն ինքնավարություն: Այդպիսի լայն ինքնավարություն կտրամադրվի բոլոր այն ծայրագավառներին, որոնց բնակիչները կցանկանան մտնել ինքնավար վրացական միության կազմի մեջ: 7-րդ կետը հայտարարում էր, որ եթե քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանում երկարաձգվի և Մահմանադիր ժողովի հրավիրումը մոտակա ժամանակներում անհնար դառնա, ապա պետք է գումարվեն ինչպես ամբողջ Անդրկովկասի, այնպես էլ առանձին ազգերի տեղական Մահմանադիր ժողովներ, որոնք փոխադարձ համաձայնությամբ կհաստատեն ժողովրդավարական և ազգային համապատասխան կարգ³⁸:

Զինվորական սեկցիայի բանաձևն ընդունում էր վրացական բանակի կազմավորման և ազգայնացման մասին որոշումը, ազգայնացվում էր նաև դպրոցը: Համագումարի վերջում ընթերցվում են Հովհ. Թումանյանի և այլ ազգերի ներկայացուցիչների ողջույնի խոսքերը³⁹: Հայկական, վրացական և մահմեդական ազգային խորհուրդների գործունեությունը համակարգելու նպատակով ստեղծվում է ազգամիջյան խորհուրդ՝ Ն. Ռամիշվիլիի նախագահությամբ:

Իրոք, բոլշևիկյան հեղաշրջումը նպաստեց, որ հայության քաղաքական մեկուսացման գործընթացն Անդրկովկասում արագանա: Պետրոգրադում բոլշևիկներից պարտություն կրելով, վրացի մենշևիկների առաջնորդները քաղաքական հետագա գործունեության պարարտ հող գտան «հարազատ» երկրամասում, մանավանդ, որ հայության ու Դաշնակցության ազգային ծրագրերի դեմ պայքարում հետոքեն ձեռք բերեցին նաև մահմեդականության աջակցությունը: Այդ երկուսի դաշինքը կայացավ հակառուսական կեցվածքի համատեքստում: Հայկական հարցի առկայությունը, Արևմտյան Հայաստանը գրաված-ազատագրած ռուսական Կովկասյան բանակը, որպես ռուսական տարրի ներկայության վերջին գրավական՝ հայության վերջնական

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս «Молот», 26, 28. XI. 1917.

³⁹ Տե՛ս «Արև» (Բաքու), 30. XI. 1917:

մեկուսացումն ու պարտությունը կանխող ուժն էր, որի համար էլ ծավալվեց հետագա անզիջում պայքարը Բաքվի խորհրդային իշխանության և վրաց-մահմեդական դաշինքի միջև: Հայությունն անգամ մեղադրվում էր ռուսներին Կովկաս ներքաշելու հիմնահարցի մեջ: Դաշնակցության՝ ինչ-որ տեղ անմնացորդ նվիրվածությունը հեղափոխականությանը, ռուսական հեղափոխական դեմոկրատական շարժմանը, անվերապահորեն և օբյեկտիվորեն նրան մղում էր խորհրդային իշխանության դեմ և անխուսափելիորեն կապում վրաց-թաթարական դաշինքին, որի հետ ՀՀԴ հույս ուներ լուծել գոնե վարչական սահմանաբաժանումների հարցը:

Ուշագրավ է նաև Լեռնի հարցադրումը, թե «Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը (նկատի ունի Դաշնակցությունը – Վ. Մ.) պիտի գերադասեր մենչևիկյան սոցիալիզմը բոլշևիկյան սոցիալիզմից»⁴⁰, մանավանդ 1917 թ. նոյեմբերին դեռևս լիովին պարզ չէին բոլշևիկյան դեկավարների հեռահար նպատակները: «Երեք ազգությունները իբր թե միացան, – գրում էր նա, – կարծում էին թե միացում է նշանակում երեքով մի սենյակի մեջ նստելը: Հարցը սենյակի մեջ չէր, այլ նրա մեջ, որ երեք ազգությունների դեկավարող կուսակցությունները ազգայնական էին մինչև ոսկորների ծուծը և ոչինչ մոռանալ, ոչինչ իրենց զիջել չէին կարող... Ռուսաստան ասելով հասկացվում էր ամեն տեսակ Ռուսաստան, բայց ոչ երբեք բոլշևիկյան: Եվ որովհետև հոկտեմբերից հետո միմիայն բոլշևիզմն էր Ռուսաստանի իրական տերը, ուստի դուրս է գալիս, որ Անդրկովկասը 1917 թ. նոյեմբերին արդեն իրապես անջատված էր Ռուսաստանից»⁴¹:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կազմակերպման նախաշեմին, նոյեմբերի 14-ին, Ս. Վրացյանը «Հորիզոն»-ում հրապարակում է «Հայ-վրացական հարաբերությունները» հոդվածը, որի հարցադրումներն ամեննին չէին ներդաշնակում միացյալ, ազգային կառավարության մեջ նրանց հետագա համակեցության հեռանկարին: Նա ընդգծում էր վրացի ազգային գործիչների անհանդուրժողականությունը Հայկական հարցի և նրանում կովկասահայության ու դաշնակցության մասնակցության նկատմամբ: Հեղինակի հետ կարելի է կիսել այն արդարացված մտահոգությունը, որ արևմտահայության տառապանքներն ու կոտորածները «նրանց մեջ քիչ կարեկցանքի հանդիպեց: Ամբողջ աշխարհից նպաստներ տեղացին հոգուտ տաճկահայ աղետյալների, իսկ հայերի կողքին ապրող վրացի ինտելիգենտը մատր մատին չխփեց, գոնե մի ձևական օգնություն, ցավակցության մի տաք խոսք ասելու համար: Ընդհակառակը, մի շարք շովինիստներ չվարանեցին ամենագրեհիկ մեղադրանքները նետել բնավեր տաճկահայերի հասցեին, որոնք իբր թե դիտմամբ թողնում էին իրենց հայրենիքը և գալիս Վրաստանի հողը բռնում»⁴²: Հայկական հարցի մեջ էր Ս. Վրացյանը տեսնում նաև վրացի մենչևիկյան համեմատ Դաշնակցության երկփեղկվածության, ինչ-որ տեղ թուլության գլխավոր պատճառը, ինչը կուսակցությանն առավելապես ստիպել էր զբաղվել արևմտահայության խնդրով և այդպիսով Անդրկովկասի քաղաքական դաշտը թողել էր, փաստորեն, վրաց ազգային գործիչների տնօրինմանը:

⁴⁰ Տե՛ս I, է. n. նշվ. աշխ., էջ 336:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

⁴² «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 14. XI. 1917:

Մեր կարծիքով՝ Հայկական հարցի շուրջ բանավեճում վրացի ազգային գործիչների կշտամբանքները կարելի է արդարացնել այն առումով, որ հայկական ազգային-դեմոկրատական բոլոր կուսակցությունները, այդ թվում և Դաշնակցությունը, հետփետրվարյան փուլում Հայկական հարցը ծրագրային մակարդակով հստակ տարանջատել էին որպես «արևմտահայ» և «արևելահայ» հարցեր: Դա վրաց գործիչների մոտեցմամբ նշանակում էր, որ Դաշնակցությունն Անդրկովկասում չպետք է գործեր արևմտահայության խնդրի ու դրանով նաև Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության համատեքստում՝ ռուսական գործերի հետ համագործակցության շրջանակներում, այլ պետք է լիովին ներգրավվեր երկրամասի սոցիալ-քաղաքական և ազգային խնդիրների համատեղ լուծմանը:

Մերօրյա դիրքերից հարցադրումը միգուցե և տեղին է, սակայն 1917 թ. աշնանը, սրբնթաց, հաճախ անկանխատեսելի զարգացող իրադարձությունները թույլ չէին տալիս լիովին տարանջատել Հայկական հարցի երկու մեծ հատվածների նկատմամբ շահագրգռվածության և գործելակերպի գուցակցման հիմնահարցը: Հայության խնդիրը գործնականում դիտվում էր մեկ ամբողջության մեջ, չնայած Դաշնակցության համար ևս լիովին պարզ ու գիտակցված չէին այդ լուծումների ուղիները և հանգրվանները:

Դաշնակցությանը զարմանք ու դժգոհություն էր պատճառում նաև վրացի ազգայնականների՝ սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցության այն դիրքորոշումը, որ «Անդրկովկասում ապրող ազգերը չեն կամենում օգտվել բոլշևիկների կառավարության կողմից Ռուսաստանի ազգերին «շնորհված» նոր արտոնություններից»⁴³:

Այսպիսով, նոյեմբերի 15-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորմամբ, ապա և նոյեմբերի 19-23-ը կայացած վրացական ազգային համագումարի ընդունած որոշումներով ու վրացի ս. -դ. մենշևիկների ծանրակշիռ գաղափարական և կազմակերպական ճնշմամբ կայացվեց հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փուլի գլխավոր որոշումը, այն է՝ Անդրկովկասի անջատումը խորհրդայնացված Ռուսաստանից ու ազգային հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև զինվորական կյանքի ինքնուրույն տնօրինման մասին որոշումների կայացումը:

Կառավարական, կուսակցական, հանրային մակարդակներում թեև առաջադրվում էր սպազա ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն վրաց մենշևիկմի շրջանակներում հետևողականորեն հունցվում էր անկախ ազգային պետականության գաղափարը:

⁴³ «Հորիզոն», 18. XI. 1917:

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛИЗАЦИИ
ВЛАСТИ В ЗАКАВКАЗЬЕ (Ноябрь 1917 г.)

ВААН МЕЛИКЯН

Р е з ю м е

Создание Закавказского комиссариата (15 ноября), принятие резолюций на первом грузинском национальном съезде (19–23 ноября 1917 г.) и идеологическое, организационное давление грузинских с.-д. меньшевиков, в частности на партию Дашнакцутюн, привели к тому, что был принят главный вердикт послеоктябрьского политического периода – отделение края от советизированной России и начало процесса самостоятельного построения национальной общественно-политической жизни, а также организация военных структур. Несмотря на то, что на правительственном, партийном и общественном уровнях выдвигалось требование широкой национальной автономии в составе единой всероссийской демократической федеративной республики, внутри политической кухни Закавказья грузинскими меньшевиками последовательно продвигалась идея независимых национальных государств. Она возникла после Февральской революции, а после большевистского переворота представлялась основным способом сохранения демократических достижений, свобод и одновременно борьбы против большевизма.

THE PROBLEM OF NATIONALIZATION
OF THE POWER IN TRANSCAUCASIA (November 1917)

VAHAN MELIKYAN

S u m m a r y

The establishment of Transcaucasian Commissariat (November 15), the adoption of the resolutions at the first Georgian congress (November 19–23, 1917) and the ideological organizational pressure of Georgian “social - democratic mensheviks”, in particular on the party “Dashnaksutyun”, led to the adoption of the main verdict of the “post-October” period: the division of the region from Sovietized Russia and the start of the process of self - governance in the national social - political life, as well as the organization of military structures. Though on the party, social and governmental levels the demand of broad political autonomy was claimed within the Unique All-Russian Democratic Federal Republic, the idea of independent national states was subsequently formulated in domestic politics. It was emerged after the February Revolution, and after the “Bolshevik overthrow” it was represented as the main means of maintaining democratic achievements, liberties, at the same time the struggle against Bolshevism.